

СУЧАСНИЙ СТАН НАЗЕМНОЇ ТЕРІОФАУНИ В АГРОЛАНДШАФТІ ІНГУЛЕЦЬКО-ДНІПРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ НА ПРИКЛАДІ НПП «КАМ'ЯНСЬКА СІЧ»

І.В. Наконечний¹, С.В. Скорик², Ю.А. Ходосовцева²

¹Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
(м. Миколаїв, Україна)

e-mail: Nakonechniigor777@gmail.com; ORCID: 0000-0002-3797-3725

²Національний природний парк «Кам'янська Січ»

(м. Берислав, Херсонська обл., Україна)

e-mail: Skorikserg@ukr.net; ORCID: 0000-0001-8800-2243

e-mail: Geleverya@i.ua; ORCID: 0000-0003-0626-5061

У статті відображені результати досліджень щодо видової структури та оцінки сучасного стану наземної теріофауни Інгулецько-Дніпровського межиріччя, виконаного на прикладі п'ятирічних облікових матеріалів, зібраних у НПП «Кам'янська Січ» Бериславського р-ну Херсонської обл. Результати узагальнювального аналізу ретроспективних і сучасних матеріалів, розглянутих на фоні наслідків руйнації Каховського водосховища та чергової зміни умов довкілля, демонструють новітню ситуаційну перебудову фауністичних угруповань, утворених аборигенним зонально-степовим компонентом, навіоловодними мешканцями долини Дніпра і представниками адвентивної групи. Деталізований список видового складу наземної фауни поєднує 47 видів, серед яких переважають представники *Muriformes* (7 родин, 15 родів, 21 вид) і *Caniformes* (2 родини, 8 родів, 14 видів). Виключно степовими стенотопами є 6 видів 6 родів 5 родин. Наприкінці XX ст. правобережно-степове видове ядро ссавців Нижнього Подніпров'я було представлено 7 видами 7 родів 6 родин. Зниклими за останні 70 років впевнено можливо вказати лише два види — це тхір-перев'язка (*V. peregrina*) і ховрах крпчастий (*S. suslicus*). На початок 2025 р. лише невелика частка аборигенних видів степового (5) і навіоловодного комплексу (3) зберігають свою присутність, декілька видів відсутні (2–5) і з'явилися 8 видів, нових для цієї території. Деталізація наявної видової структури ссавців свідчить про її істотну відмінність від раніше існуючих угруповань степового комплексу. Сучасний перелік поєднує лише залишки степового видового ядра за присутності значної частки азональних і привнесених адвентивних компонентів (інтродуценти, реакліматизанти, вселенці, мігранти). Новітні зміни видового складу ссавців правобережних степів та суміжної з ним долини Дніпра зумовлені комплексно діючим впливом природно-кліматичних і антропогенних чинників, зокрема мілітерного походження.

Ключові слова: ссавці Нижнього Подніпров'я, видова структура теріофауни, степові стенотони, раритетна теріофауна Сухого Степу.

ВСТУП

Біорізноманіття придніпровських степових рівнин, в унікальному поєднанні з біорізноманіттям долини Нижнього Дніпра, формує своєрідний біотичний комплекс, що містить і зонально-степове ядро видів. Типовою частиною цієї місцевості є територія НПП «Кам'янська Січ», створена Указом Президента України №140/2019 від 11 квітня 2019 р. на площі 12 261,1 га в Бериславському р-ні Херсонської обл. [1].

Парк розташований на правому березі Дніпра і територіально охоплює залишково-степові ландшафти Кам'янської та Милівської балок, змішано-мозаїчні біотопи берегового схилу та частину (400 га) долини Дніпра (нині — це плавні на місці колишньої акваторії Каховського водосховища). Специфіка розташування цієї місцевості на межі біогеографічних регіонів півдня України, поділених долиною Дніпра, визначає її стиковий характер ареалів багатьох представників місцевої біоти [2].

За останні 70 років біотичні комплекси Правобережного Подніпров'я та суміжних територій піддавались потужній антропогенній трансформації і двічі — впливу техногенно-екологічних катаклізмів, пов'язаних із побудовою та руйнацією Каховського вдсх. Вкрай негативні наслідки щодо стану біоти Парку залишила й недавня окупація. Теріофауна, як найбільш показовий компонент будь-якої місцевості, постає одним із найчутливіших та інформативних складових природних екосистем, швидко реагуючи на найменші зміни останніх, тобто слугує довершеним об'єктом біоіндикації в сфері системного фонового моніторингу [3; 4].

Тому, моніторинг локальної структури і стану теріофауни відкриває шлях до розуміння природних процесів, які реалізуються в місцевостях, що зазнали потужних агрогенних, техногенних і мілітерних впливів. Ліквідація їх наслідків вимагає еколого-раціональних підходів щодо розробки і впровадження дієвих природоохоронних заходів, первинним полігоном яких у Нижньому Подніпрі й постає територія НПП «Кам'янська Січ».

Відповідно, **метою роботи** є узагальнювальний аналіз видової структури та сучасного стану теріофауни Парку, розглянутий на фоні новітньої зміни умов довкілля.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Перші описи Правобережного Степу Нижнього Дніпра відомі ще з античної літератури [5], проте фахові дослідження місцевої теріофауни були започатковані лише в другій половині XIX ст. О.Д. Нордманом (1846). Йому належать унікальні матеріали щодо фауни плакорних степів Інгулецько-Дніпровського межиріччя до аграрного періоду [6], які мають базисне значення для будь-якого порівняльного аналізу наступних часів. У першій половині XX ст. місцеві угруповання ссавців вивчалися в контексті відображення даних дослідників-теріологів XIX–XX ст., що працювали в Нижньому Придніпр'ї, зокрема М.В. Шарлемань (1920), І.І. Ба-

рабаш-Никифорів (1928), Я.П. Зубко (1940), матеріали яких [7–9] свідчать про стаке існування чисельної та багатой видами степової теріофауни. Детальному розгляду склад фауністичних комплексів Подніпров'я піддається і в сфері зоогеографії [10].

Публікації щодо складу та стану степової фауни досліджуваної території за останні десятиріччя освітлені переважно в дисертаційних роботах, зоологічних оглядах і декількох статтях. Серед них першими слід вказати праці Г.В. Рашевської (2018) [11], присвячені вивченню гризунів зональних ландшафтів Правобережного Степу. Матеріали з екології степових ссавців-землерий надруковані М.А. Коробченко та І.В. Загороднюком (2014) [12], І.В. Наконечним із співавт. (2022) [13]. Дані щодо видового складу дрібних ссавців фрагментарних степових ділянок у складі агроландшафту Білозерського р-ну Херсонської обл. опубліковані І.Р. Мерзлікіним (2019) [14].

Накопичені за останні півтора сторіччя літературні джерела дозволяють порівняльні узагальнення із врахуванням новітніх трансформаційних тенденцій. Однак, опираючись на аналіз переліку фахових публікацій, потрібно вказати на їх порівняно обмежену кількість і парадоксально недостатній рівень вивченості теріофауни Інгулецько-Дніпровського межиріччя, в цілісному масиві агроландшафту якого розташована й територія НПП «Кам'янська Січ».

Територія досліджень. За загальностепового характеру Бузько-Дніпровського Понижзя, місцевості вздовж правого берега Дніпра помітно відрізняються специфікою лесово-карстових геоструктур і розвитком балкової мережі. Пересічні висоти місцевості 65–40 м (найвища точка в межах Парку — 111 м), глибини врізу тальвегів балок сягають до 30–35 м. Річна сума активних температур становить близько 3570°C, досягнувши в 2019–2024 рр. майже 3900°C за зменшення суми опадів до 340 мм. Середньорічна температура за ці роки збільшилася від 9,4°C до 10,5°C, переважно за рахунок високих зимових температур,

на фоні яких відсутнє й утворення снігового покриву, а випаровуваність сягнула 1100 мм/рік і більше [15]. Панування вітрових фронтів із східних і північно-східних напрямків на фоні зимового безсніжжя значно погіршує біокліматичні умови для наземних ссавців. Особливо критичними вони стали для дрібних степових гризунів, еволюційно пристосованих до зимівлі під снігом.

Фонові ґрунти — південні малогумусні пілуваті чорноземи на суглинково-лесовій основі, утворені під типчаково-ковиловою рослинністю. Близьче до Дніпра ґрунтовий покрив частково підданий розмиттю, тераси вкриті зрідженою типчаково-полиноюю рослинністю і чагарниками, частково заліснені. Природна степова рослинність в агроландшафті, де оранка становить майже 80% площі, збережена лише в балках та вздовж берегового схилу Дніпра.

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Вихідні фактичні матеріали щодо складу і чисельності окремих представників теріофауни НПП «Кам'янська Січ», аналітичні узагальнення яких покладені в основу цієї роботи, поєднують авторські обліково-маршрутні дані за період 2020–2024 рр., звітньо-облікові записи працівників і служби охорони Парку та літературні дані, ретроспективні та сучасні. Використані також і попередньо зібрані (2018–2019 рр.) опитові дані місцевого населення щодо існуючих тварин, які й були закладені в обґрунтування проєкту створення Національного природного парку «Кам'янська Січ». Частково використані й звітні дані ДП «Великоолександрівське лісомисливське господарство» за період 1994–2021 рр.

Згідно з метою та завданням роботи, передбачали: а) візуальне спостереження за представниками наземної теріофауни в процесі повсякденної роботи охорони та науковців Парку; б) спеціалізовані маршрутні обліки тварин по слідах на снігу (сезони 2020/2021 та 2021/2022 рр.); в) обліки поселень та схованок тварин (нори,

хатки, викиди ґрунту тощо). Для візуального контролю місцевих і мігруючих тварин навесні 2020 р. у вершинах степових балок, поряд із рідкісними водопоями, були обладнані сім стаціонарних спостережних пунктів, які до лютого 2022 р. періодично використовували для проведення візуальних денних обліків тварин і птахів. Там само застосовували й метод нічної відеофіксації тварин із використанням фотопасток Moultrie Game Spy M-880 Gen1. Впродовж 2020–2021 рр., сумарно за 1014 ночей їх роботи було зафіксовано ссавців 16 видів, від вовка і дикого кабана до миші лісової.

Для детального картографування місць візуальної фіксації тварин чи їх схованок опирались на можливості кросплатформеної геоінформаційної системи QGIS ver. 3.28.3 (додаток SAGA GIS 7.8.2). Ландшафти досліджуваної території ідентифікували за Єдиною класифікацією природних і антропогенно змінених ландшафтних комплексів [16].

РЕЗУЛЬТАТИ ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Степові місцевості Правобережжя Нижнього Дніпра здавна відрізнялись малою щільністю населення, що сприяло збереженню природних ландшафтів і біоти посушливого Інгулецько-Дніпровського межиріччя до середини ХХ ст. Зберігався і зональний характер рівнинно-степового ландшафту, слугуючи основною ареною існування степових тварин-стенотопів. Їхнім чітким представником є сліпачок *E. talpinus*, останні правобережні поселення якого зосереджені саме в ділянках неораних степів, що охороняються у межах Парку.

Ключовою подією для екосистем Нижнього Подніпров'я стала ліквідація Велико-го Лугу внаслідок побудови і заповнення навесні 1956 р. Каховського водосховища, яке по суті припинило існування природного біорізноманіття долини Дніпра. Рівнинний характер місцевості в межиріччі Інгульця–Дніпра з достатніми ґрунтовими і кліматичними ресурсами в умовах розвитку штучного зрошування сприяв становленню

новітніх форм землеробства та стрімкому збільшенню його деструктивного впливу на фауністичні комплекси і природне середовище загалом. Закономірно, що найперші втрати в Подніпров'ї понесли вузько-спеціалізовані види степових стенотопів. Останні швидко зникали у міру руйнації природного середовища і трансформації степових біотопів, а на їх місце прийшли більш екологічно пластичні види. Наочним прикладом таких змін, що відбулись вже на межі ХХІ ст., стало зникнення ховраха крапчастого *S. suslicus*, а відповідно й степового тхора *M. evermanni*, основою живлення якого слугували виключно ховрахи. Не менш стрімко відбувається і протилежне явище — проникнення в Нижнє Подніпров'я шакала *C. aureus* із півдня та куніци лісової *M. martes* — з півночі. Відчутну шкоду для степових аборигенів привнесли й інтродуценти, як-от єнот уссурійський *N. procyonoides*, американська норка *N. vison* і певною мірою кабан дикий *S. scrofa*. Саме кабан став важливим чинником негативного впливу на чисельність наземно гніздуємих птахів і багатьох видів степових гризунів.

Згідно з попередніми даними, станом на 2019 р., тобто на час утворення та початкового функціонування НПП «Кам'янська Січ», місцева фауна нараховувала близько 369 видів, серед яких переважали птахи і комахи. Ця цифра неточна і потребує перманентного уточнення, особливо за видовим складом комах, рукокрилих і мігруючих птахів. Першочергова важливість різносезонних уточнень фауни зумовлена знаходженням території Парку в межах магістрального коридору міграцій і зимівлі пролітної авіафауни. Наземна теріофауна, за попередніми даними, включала 35–40 видів, перелік яких надалі був дещо розширений за результатами п'ятирічних обліків (2019–2024 рр.). Аналітично узагальнений видовий склад наземної теріофауни Парку наведено в *табл. 1*, яка поєднує попередні вихідні дані (на 2019 р.) та дані останніх обліків, завершених наприкінці 2024 р.

Згідно з наведеними даними (див. *табл. 1*), на території мозаїчного агроландшафту в межах НПП «Кам'янська Січ» наземна теріофауна на початок 2025 р. поєднує 47 видів. Вказаний рівень видового

Таблиця 1. Видовий склад наземної теріофауни за попередніми даними станом на 2019 р. (обліково на 01.01.2025 р.)

№	Ряд, родина, рід та видовий склад представників теріофауни	Характеристика виду для даної території	Статус на 01.01.2025
CANIFORMES – ПСОПОДІБНІ			
Родина Псові <i>Canidae</i>			
1	Вовк <i>Canis lupus</i>	Аборигенний вид, переважно прохідний звір	Незмінний
2	Шакал <i>Canis aureus</i>	Адвентивний вид, з'явився в 2015–2017 рр.	Незмінний
3	Лисиця <i>Vulpes vulpes</i>	Звичайний аборигенний вид, стабільно чисельний	Незмінний
4	Єнот уссурійський <i>Nyctereutes procyonoides</i>	Адвентивний вид, із 60-х років ХХ ст. постійно мешкає, малочисельний	Незмінний
Родина Кунячі <i>Mustelidae</i>			
5	Борсук європейський <i>Meles meles</i>	Аборигенний звичайний, постійно мешкає	Незмінний
6	Видра <i>Lutra lutra</i>	Аборигенний вид долини Дніпра, малочисельний	Незмінний
7	Кунія кам'яна <i>Martes foina</i>	Аборигенний вид, постійно мешкає	Незмінний

Продовження таблиці 1

№	Ряд, родина, рід та видовий склад представників теріофауни	Характеристика виду для даної території	Статус на 01.01.2025
8	Куниця лісова <i>Martes martes</i>	Адвентивний вид, з 2012 р. 7 випадків знаходження	Незмінний
9	Тхір чорний лісовий <i>Mustela putorius</i>	Вселенець із Лісостепу, малочисельний	Незмінний
10	Тхір білий степовий <i>Mustela eversmanii</i>	Абориген, степовий стенотоп, із початку ХХІ ст. украй рідкісний	Вірогідно відсутній
11	Горностай <i>Mustela erminea</i>	Недавній (1992–1995 рр.) вселенець, досить звичайний	Незмінний
12	Ласка <i>Mustela nivalis</i>	Звичайний аборигенний вид, постійно мешкає	Незмінний
13	Норка європейська <i>Mustela lutreola</i>	Аборигенний вид долини Дніпра, рідкісний	Незмінний
14	Норка візон <i>Neovison vison</i>	Інтродуцент, мешканець долини Дніпра, рідкісний	Незмінний
CERVIFORMES – ОЛЕНЕПОДІБНІ			
Родина Свиневі <i>Suidae</i>			
15	Кабан дикий <i>Sus scrofa</i>	Звичайний аборигенний вид, малочисельний у степах	Незмінний
Родина Оленеві <i>Cervidae</i>			
16	Лось <i>Alces alces</i>	Рідкісні заходи окремих особин (останній у 2017 р.)	Відсутній
17	Козуля <i>Capreolus capreolus</i>	Звичайний, постійно мешкає, стабільно малочисельний	Незмінний
18	Олень європейський <i>Cervus elaphus</i>	Недавній вселенець (2005 р.), досить звичайний у Парку	Незмінний
SORICIFORMES – МІДИЦЕПОДІБНІ			
Родина Їжаків <i>Erinaceidae</i>			
19	Їжак білочеревий <i>Erinaceus roumanicus</i>	Аборигенний, звичайний, постійно мешкає	Незмінний
Родина Мідицеві <i>Soricidae</i>			
Підродина Білозубки <i>Crocidae</i>			
20	Білозубка білочерева <i>Crocidae leucodon</i>	Аборигенний, досить рідкісний вид	Незмінний
21	Білозубка мала <i>Crocidae suaveolens</i>	Аборигенний, звичайний вид, постійно мешкає	Незмінний
Підродина Бурозубки <i>Soricinae</i>			
22	Рясоніжка мала <i>Neomys anomalus</i>	Аборигенний вид долини Дніпра, рідкісний	Незмінний
23	Мідиця звичайна <i>Sorex araneus</i>	Аборигенний, звичайний, постійно мешкає	Незмінний

Продовження таблиці 1

№	Ряд, родина, рід та видовий склад представників теріофауни	Характеристика виду для даної території	Статус на 01.01.2025
24	Мідиця мала <i>Sorex minutus</i>	Аборигенний, досить рідкісний вид долини Дніпра	Незмінний
25	Мідиця середня <i>Sorex caecutiens</i>	Рідкісний вид, відомі декілька знахідок	Невідомий
LEPORIFORMES – ЗАЙЦЕПОДІБНІ			
Родина Зайцеві <i>Leporidae</i>			
26	Заєць сірий русак <i>Lepus europaeus</i>	Аборигенний звичайний вид, постійно мешкає	Незмінний
MURIFORMES – МИШОПОДІБНІ			
Родина Боброві <i>Castoridae</i>			
27	Бобер європейський <i>Castor fiber</i>	Реакліматизант, малочисельний у долині Дніпра	Незмінний
Родина Хом'якові <i>Cricetidae</i>			
28	Хом'як звичайний <i>Cricetus cricetus</i>	Абориген, із 70-х років XX ст. малочисельний, рідкісний	Незмінний
29	Хом'ячок сірий <i>Cricetulus migratorius</i>	Рідкісний малочисельний вид степових балок	Незмінний
Підродина Щурові <i>Arvicolinae</i>			
30	Щур водяний <i>Arvicola amphibius</i>	Аборигенний, звичайний, із 2007 р. рідкісний	Незмінний
31	Ондатра болотяна <i>Ondatra zibethicus</i>	Інтродуцент (1963 р.), в останні роки малочисельний	Незмінний
32	Полівка звичайна <i>Microtus arvalis</i>	Абориген, звичайний, постійно мешкає	Незмінний
33	Нориця руда <i>Myodes glareolus</i>	Рідкісний вид штучних лісонасаджень	Незмінний
34	Сліпачок звичайний <i>Ellobius talpinus</i>	Абориген, малочисельний, постійно мешкає	Незмінний
Родина Сліпакові <i>Spalacidae</i>			
35	Сліпак подільський <i>Spalax zemni</i>	Абориген, звичайний, постійно мешкає	Незмінний
Родина Мишеві <i>Muridae</i>			
36	Пацюк сірий <i>Rattus norvegicus</i>	Вселенець (початок XX ст.), звичайний, постійно мешкає	Незмінний
37	Миша польова житник <i>Apodemus agrarius</i>	Малочисельний, досить рідкісний вид долини Дніпра	Незмінний
38	Мишак жовтогорлий <i>Sylvaemus flavicollis</i>	Звичайний, малочисельний, постійно мешкає в лісосуках	Незмінний
39	Мишак європейський <i>Sylvaemus sylvaticus</i>	З 1975–1978 рр. звичайний вид штучних лісонасаджень	Незмінний

Закінчення таблиці 1

№	Ряд, родина, рід та видовий склад представників теріофауни	Характеристика виду для даної території	Статус на 01.01.2025
40	Мишак уральський <i>Sylvaemus uralensis</i>	Звичайний, малочисельний, постійно мешкає в чагарниках	Незмінний
41	Мишак степовий <i>Sylvaemus witherbyi</i>	Вірогідно аборигенний вид, малочисельний	Незмінний
42	Мишка лучна <i>Micromys minutus</i>	Аборигенний, звичайний, постійно мешкає	Незмінний
43	Миша хатня <i>Mus musculus</i>	Звичайний, постійно мешкає, чисельний	Незмінний
44	Миша курганцева <i>Mus spicilegus</i>	Абориген, звичайний, постійно мешкає в агроландшафті	Незмінний
Родина Мишівкові <i>Sicistidae</i>			
45	Мишівка степова <i>Sicista subtilis</i>	Аборигенний стенотоп, малочисельний, рідкісний	Незмінний
Родина Вивіркові <i>Sciuridae</i>			
46	Вивірка звичайна <i>Sciurus vulgaris</i>	Вселенець, із 2003–2009 рр. звичайний малочисельний вид	Незмінний
Родина Стрибакові <i>Dipodidae</i>			
47	Тушкан великий <i>Allactaga major</i>	Аборигенний вид Подніпров'я, з 80-х років у край рідкісний	Вірогідно зник

біорізноманіття ссавців є значним, сягаючи майже 78% загальноукраїнського складу наземної теріофауни [17]. Упродовж 2019–2024 рр. істотних змін видового складу не відбувалось, проте змінилась чисельність та просторовий розподіл тварин. Останні зумовлені чинником неспокою внаслідок військових дій і впливом техногенної катастрофи під час руйнації Каховського водосховища.

Деталізація наявної видової структури ссавців свідчить про її істотну відмінність від раніше існуючих угруповань степового комплексу. Сучасний перелік поєднує лише залишки степового видового ядра за присутності значної частки азональних і привнесених адвентивних компонентів (інтродуценти, реакліматизанти, вселенці, мігранти). Також і за стаціонарно-біотопічною залежністю видів, їх теперішній склад демонструє присутність елементів степових, польових, навколотовидних, лучно-болотних і лісових угруповань. Більшість наявних видів представлена транспалеарк-

тами, до яких відносяться майже всі хижаки (крім тхора степового), всі мідицеподібні та копитні, 14 видів гризунів і заєць сірий (39 видів, або 84,4% наземної теріофауни).

Видовий склад ссавців загалом є досить типовим для сучасного агроландшафту Північно-Західного Причорномор'я, відрізняючись лише значною часткою навколотовидних видів, пов'язаних із долиною Дніпра (водяний щур, миша-житник, видра, норка європейська). Водночас, у складі теріофауни багато адвентивних видів, як інтродуцентів (козуля, ондатра, єнот уссурийський, олень європейський, норка візон,) так і вселенців (пацюк сірий, миша хатня, вивірка, шакал, тхір чорний, куниця лісова). Останні порівняно швидко заповнюють вільні екологічні ніші, проте їх екологічна роль у динамічних агроценозах досить неоднозначна і загалом майже не вивчена.

Окрім видового аналізу ссавців, із метою деталізації загальноєкологічних процесів формування їх сучасного складу був

Таблиця 2. Таксономічна структура теріофауни НПП «Кам'янська Січ»

Ряди	Родини		Роди		Види	
	всього	%	всього	%	всього	%
Мідицеподібні <i>Soriciformes</i>	2	14,3	4	12,5	7	14,9
Зайцеподібні <i>Leporiformes</i>	1	7,1	1	3,1	1	2,1
Мишоподібні <i>Muriformes</i>	7	50,0	15	46,8	21	44,7
Псоподібні <i>Caniformes</i>	2	14,3	8	25,0	14	29,8
Оленеподібні <i>Cerviformes</i>	2	14,3	4	12,5	4	8,5
Разом — 5 рядів	14	100	32	100	47	100

виконаний і загально-таксономічний аналіз, яких охоплює роди і родини. Узагальнені результати аналізу таксономічної структури за рядами і родинами подані в табл. 2.

Наявна таксономічна структура теріофауни (див. табл. 2) демонструє, що найбільше видове різноманіття характерно для представників *Muriformes* (7 родин, 15 родів, 21 вид) і *Caniformes* (2 родини, 8 родів, 14 видів). Серед них лише степовими стенотопами є тхір степовий, сліпачок звичайний, сліпак подільський, мишівка степова, хом'ячок сірий і тушкан великий, всього 6 видів 6 родів 5-х родин. Наприкінці ХХ ст. степове ядро Правобережжя Нижнього Подніпров'я, за рахунок існуючого на той час крапчастого ховраха, було представлено 7 видами 6 родин. Найкрупнішими за масою тваринами є олень європейський і кабан дикий, найкрупнішим хижаком — вовк. Найменшими за масою тіла є буро-зубка мала та мишка лучна. Найчисельнішими — полівка звичайна, миші хатня і курганчикова. Тому, за незначної кількості копитних, фоновими видами ссавців постають гризуни, чисельні, зокрема в агро- і урболандшафті.

Для сучасного агроландшафту степової зони загалом характерне переважання наземних і підземних гризунів, які споживають вегетативну і кореневу масу трав'янистих рослин та активно утилізують поживні залишки зернових культур у полях. Наявність чисельних гризунів, зокрема активних взимку, забезпечує кормові потреби хижаків, а мозаїчність ландшафту

з присутністю азональних гідроморфних і лісових компонентів сприяє існуванню мідицеподібних. Відповідно, видове різноманіття хижаків, наземних і навколоводних, вказує на достатній кормовий потенціал біоценозів території Парку. Не менш важливо, що в складі теріофауни присутня значна частка рідкісних і малочисельних видів, які мають найвищі охоронні статуси. Наявність «червонокнижних» високоспеціалізованих стенотопів, як-от сліпачок звичайний, мишівка степова, хом'ячок звичайний і можливо ще існуючий тушкан великий, слугує важливою індикаторною ознакою повноцінності природного біорізноманіття досліджуваної місцевості.

Динамічна складова теріофауни лишається проблемною для глибокого екскурсу, насамперед через відсутність достатньої ретроспективної інформації. Документовані факти втрати декількох аборигенних компонентів первинно-степової теріофауни присутні лише для останніх 50-ти років, упродовж яких мали місце епізодичні облікові обстеження місцевостей Інгулецько-Дніпровського межиріччя. За цей час відбулись стрімкі зміни довкілля і складу фауни, які супроводжувались пригніченням і зникненням степових аборигенів (переважно стенотопів) і появою низки адвентивних видів. Головними причинами цих явищ слугували соціально-економічні чинники, які започаткували аграрні і техногенні явища трансформації природного середовища. Новітні ж зміни останніх років щодо видового складу ссавців правобережних степів та суміжної з ним долини

Дніпра зумовлені вкрай потужним, синергічно діючим наслідком природно-кліматичних, техногенних і антропогенних чинників, зокрема мілітерного походження.

У ретроспективному плані одна з перших, історично зафіксованих деградацій степового біому Південно-Правобережного Придніпров'я започаткована з середини XVIII ст. Пов'язана вона з елімінацією кочової форми землекористування і виникненням осілого населення, що практикувало різні форми богарного землеробства та відгінного (стокерного) тваринництва. Внаслідок цього, на початок XIX ст., коли степові екосистеми Нижнього Подніпров'я ще не піддавались істотній орній трансформації, з числа диких тварин найбільш помітним лишився вже малочисельний кінь-тарпан. Ключовим хижаком на вершині трофічної піраміди місцевих екосистем був вовк, а фоновими видами стали чисельні гризуни. Останні забезпечували виживання різноманітних хижаків, як-от тхір степовий, тхір-перев'язка, лисиця і вірогідно корсак *V. corsac*. Отже, ретроспективна, досить відносна оцінка видового складу місцевої наземної теріофауни на кінець XVIII – початок XIX ст. охоплює максимум 35 видів, що поєднували представників виключно степових і декілька видів лучно-плавневих угруповань.

Подібна структура теріофауни утримувалась майже до кінця XIX ст., тобто до початку розширеної орної експлуатації придніпровських степів. Її темпи були істотними і вже в 1876–1878 рр. на фоні трирічної посухи призвели до виникнення чисельних проявів вітрової ерозії з набуттям ознак локально-регіональної екологічної катастрофи. Остання змусила частину землевласників повернутись до тваринництва, як основної форми господарювання і зумовила необхідність розробки нових шляхів степового землекористування [18]. Яка саме ситуація у той час була за складом теріофауни, певно вже встановити неможливо, проте безперечно, що за виключенням копитних, основне ядро видів лишалось близьким до первинного і складало принаймні 25 аборигенних видів та 3–4 адвен-

тивних (переважно представники родентофауни) [19]. Місцеві екосистеми, завдяки пасовищному навантаженню, практично до середини XX ст. стало утримували механізми балансування потоків речовини та енергії, в яких брали участь і місцеві види гризунів, комахоїдних і хижаків.

Теріофауна середини XX ст. Аналіз новітнього (1954–2024 рр.) складу наземної теріофауни охоплює найбільш ситуаційно динамічний період — із початку побудови Каховського водосховища і до його руйнації в 2023 р. Так, до початку будівництва водосховища правобережні степи Нижнього Подніпров'я представляли собою малозаселену рівнинно-степову місцевість за повної відсутності доріг із твердим покриттям. Відбувалися початкові етапи створення польових лісосмуг, частка оранки становила лише 35–37% за наявності значних площ природних степів, використовуваних під пасовища. Фоновими видами слугували мешканці рівнинно-степових біотопів, які в умовах агрогенно трансформованого агроландшафту поєднували аборигенні (11–12 видів) та адвентивні (5–7 видів) форми дрібних *Muriformes* і залежних від них *Caniformes* (5–7 видів), зокрема звичайним був вовк. Значну чисельність у степо-польовому ландшафті утримував заєць. Сталу присутність у прибережних балках різноманітних *Soriciformes* (5–7 видів) зумовлював Дніпровський лісо-плавневий резерват [20].

Зниклі види. В якості зниклих за останні 70 років (станом на 01.01.2025 р.) впевнено можливо вказати лише два види — це тхір-перев'язка і ховрах крапчастий. Втім, насправді сучасне існування значно більшої кількості аборигенних представників наземної теріофауни досить сумнівне і вірогідність їх остаточного зникнення вкрай висока. Можливо, що їх представники, маючи критично низьку чисельність і на фоні відсутності системних зоологічних обстежень степових рівнин Правобережного Подніпров'я, уникають обліку. Так, до недавня зниклим вважався і сліпачок, поселення якого, невідомі до початку XXI ст., були знайдені в районі сіл Милове і Коч-

карівка Бериславського р-ну Херсонської обл. Подібна ситуація щодо невизначеності остаточного статусу нині характерна для тушкана великого і тхора степового.

Рідкісні та нечисельні види. Це досить об'ємна група, представники якої утримують мінімальну чисельність і зустрічаються випадково. Головною причиною їх малочисельності є трансформація природного середовища та істотні зміни місцевих ценотичних формувань, елементами яких постають аборигенні ссавці. Так, побудова Каховського водосховища і затоплення Великого Лугу в середині XX ст. зумовили майже миттєву елімінацію багатої теріофауни плавнево-острівних угруповань Дніпра, витіснивши її представників у прибережні балки та схили. До того ж майже зникли рідкісні вже на той час норка європейська, видра та переважна більшість різновидових мідицеподібних *Soriciformes*. Останні первинно утримували значну чисельність і відігравали важливу екологічну роль у підтримці сталості місцевих біоценозів, зокрема слугуючи важливими прокормлювачами личинкових форм кліщів та ключовими компонентами спонтанних кіл циркуляції збудників природних інфекцій [21]. Представники мідицеподібних, витіснених із плавнів у затоки і на береги Каховського водосховища, надалі знаходились під надмірним пресом наземних і повітряних хижаків та численних плазунів (переважно *N. tessellata*) і до наявного часу досить малочисельні.

Аналогічна ситуація після створення водосховища склалась і для місцевої популяції фонового аборигена плавнів Дніпра — щура водяного, життєвий простір якого був по суті ліквідованим. Певний антагонізм зі сторони ондатри в обмежених за площею плавневих стаціях за постійних коливань зимового рівня води у водосховищі призвели до того, що на початок XXI ст. водяний щур став рідкісним.

Непрямий вплив Каховського водосховища, виражений через трансформацію степів у зрошувальні поля, зумовив й істотні зміни складу, поширення та чисельності представників усієї групи степових абори-

генів. Уже в останній чверті XX ст. стали вкрай рідкісними спеціалізовані стенотопи — тушкан великий, мишівка степова, хом'як звичайний, хом'ячок сірий. Зниклим вважали і сліпачка. Більш задовільним був стан поселень ховраха крапчастого та сліпака подільського, проте наприкінці 90-х рр. перший став рідкісним і надалі (з 2003 р.) повністю зник. Разом із ховрахом зник і білий степовий тхір. Сліпак в умовах зрошуваних земель зумів вижити і загалом утримує сталу чисельність. За загальної рідкості сліпачка в Україні, в межах Парку цей вид є звичайним, хоча й малочисельним.

Із групи адвентивних видів, інтродукованих у Подніпров'ї, через брак відповідних стацій рідкісними є ондатра та єнот уссурійський.

Новітні вселенці та репатріанти. Досить значна група тварин, які з'явились у межах досліджуваної території за останні 70 років, сягаючи нині до третини видового складу. Певно, що найпомітнішими видами-репатріантами стали копитні — козуля та олень європейський, а також бобер, які були інтродукованими в Подніпров'ї ще в другій половині XX ст. Слід очікувати, що в умовах відновлення плавнево-руслової екосистеми Дніпра бобер уже в найближчі роки вийде в число фонових видів. Порівняно малочисельні козуля та олень утримують сталу присутність, концентруючись на території Парку в осінньо-зимовий період. Це свідчить про виражену міграцію копитних із навколишніх місцевостей до охороняємих угідь, які набувають значення важливого сезонного резервату.

За формальними ознаками до групи видів-репатріантів можна віднести й вовка, винищеного в Подніпрі ще на початку 70-х років і відсутнього до 1998 р., коли в Бериславському р-ні був здобутий перший після тридцятирічної перерви вовк. На початку XXI ст. останній вже став звичайним мешканцем Інгулецько-Дніпровського межиріччя, проявляючи ознаки часткової синантропності. В межах Парку вовк виключно прохідний звір, який після руйна-

ції водосховища став інтенсивно освоювати нетрі річкової долини.

Виключно адвентивними для рівнинних степів Подніпров'я є новітні вселенці — шакал і американська норка візон та група лісових видів — чорний лісовий тхір, лісова куниця, нориця руда, миша лісова, вивірка. Останні проникли у степове межиріччя Інгульця-Дніпра завдяки створенню штучних лісонасаджень і загалом утримуються у цих біотопах. Окрім того, шакал, проявляючи виражені ознаки синантропа, все-таки лишається залежним від плавнів і тугаїв, лише іноді трапляючись у степопольових місцевостях.

Фантомні види та епізодичні мігранти.

Це відносно умовна група видів, досить динамічна в часі та просторі. Поєднує види, відсутність зустрічі яких зумовлена рідкісністю чи зникненням, або випадковим проникненням із сусідніх місцевостей. Виключно фантомними для досліджуваної території нині є тушкан великий, тхір-перев'язка, білий степовий тхір, лось і певною мірою — кіт лісовий. До того ж перші вірогідно зникли, тоді як лось і кіт лісовий періодично трапляються, проте осілих груп не утворюють.

Стабільна складова теріофауни, стан популяцій та перспективи збереження. В умовах глибоких трансформацій середовища і обмеження агрогосподарської діяльності практично всі компоненти місцевої теріофауни зазнали істотних кількісних змін. Станом на сьогодні лише невелика частка аборигенних видів степового (5 видів) і навколоводного комплексу (3 видів) зберігають свою присутність, декілька видів зникли (2–5 видів) і з'явилися 8 видів, нових для цієї території. Так, із числа спеціалізованих степових стенотопів первинні позиції утримали лише сліпачок звичайний і сліпак подільський. Раніше фоновий вид — ховрах крапчастий та малочисельний хом'як звичайний і хом'ячок сірий відсутні.

Інші степові аборигени, як-от полівка сіра (*M. arvalis sensu lato*) і миша курганцева, знайшли в полях оптимальні умови і проявляючи значну екологічну пластич-

ність, набули масовості. Також масовим видом стала й миша хатня, екзантропні субпопуляції якої впродовж XX ст. постійно присутні в агроландшафті. Особливо значною була чисельність полівки, хатньої та курганцевої мишей у полишених обробках полях і на стерні соняшника в 1994–2008 рр., періодично проявляючи до того ж ущільнені спалахи розмноження. У міру нормалізації агровиробництва та своєчасної оранки полів чисельність мишоподібних гризунів у довкіллі стала порівняно стабільна. Втім, саме полівка сіра, миша курганцева та миша хатня так і лишаються найбільш масовими видами стабільно існуючої теріофауни. Ще одним постійно присутнім видом агроландшафту є лисиця звичайна, живлення якої значною мірою забезпечено мишоподібними гризунами.

З числа теріофауни зволожених та гідроморфних біотопів стабільну присутність і відносно сталу чисельність утримали найдрібніші представники мідичеподібних — білозубка мала і мідича звичайна (бурозубка), а з числа навколоводних — видра. Мишка лучна, за відносної малочисельності, також є стабільно присутнім компонентом теріофауни, зустрічаючись у полях і схилових ділянках ковилової рослинності.

Групу стабільно масових видів із середини–кінця 70-х рр. XX ст. поповнили й представники лісового теріокомплексу, серед яких найбільш поширеним і чисельним став мишак європейський (миша лісова). Представники цього виду присутні в лісосмугах, берегових і балкових лісонасадженнях, зустрічаються в полях, у садах, чагарниках і навіть у населених пунктах. Інші лісові види — мишак жовтогорлий і нориця руда порівняно рідкісні й чітко залежні від лісових біотопів.

Загалом, умовно «успішні» види поєднують групу аборигенів і реакліматизантів, здатних виживати в агроландшафті, проявляючи значну екологічну пластичність і тому більш тяжіють до еврибіонтів. Їх представниками є заєць сірий, козуля, кабан дикий і певною мірою олень європейський. Чисельність цих тварин, проявляючи помітні коливання, залежна від

кормових і кліматичних умов року та пресу мисливського вилучення, проте загалом досить стабільна. Істотною завадою цьому стала тимчасова окупація Парку (2022 р.), яка супроводжувалась неспокоєм тварин через інтенсивне переслідування і зухвале браконьерство. На початок 2025 р. стан місцевих субпопуляцій мисливських видів демонструє позитивні темпи росту.

Узагальнюючи результати виконаних досліджень, закономірно визнати, що значно динамічний і явно ситуативний видовий склад новітнього теріокомплексу Нижнього Подніпров'я проявляє тенденцію подальшої елімінації вузькоспеціалізованих степових аборигенів і поступовим розширенням адвентивної групи з числа екологічно пластичних видів. За цих умов територія Національного природного парку «Кам'янська Січ» залишається ключовим резерватом для низки рідкісних видів ссавців із найвищим статусом охорони, забезпечуючи їх збереження та відтворення. Опрацьований матеріал та його аналіз дає змогу сформулювати висновки, важливі в агроекологічному відношенні та в плані охорони біорізноманіття.

ВИСНОВКИ

1. Рівнинно-степовий простір Інгулецько-Дніпровського межиріччя і зокрема територія НПП «Кам'янська Січ» наразі є

ареною існування специфічного комплексу наземної теріофауни, яка поєднує представників степових, навколоводних і лісових угруповань у складі 47 видів.

2. Трансформуючись унаслідок тривалого впливу природно-антропогенних і потужних техногенних чинників, сучасна теріофауна досліджуваної території в загально-таксономічній структурі демонструє кількісне лідерство *Muriformes* (7 родин, 15 родів, 21 вид) і *Caniformes* (2 родини, 8 родів, 14 видів). Достовірно втраченими є два види — тхір-перев'язка і ховрах крапчастий (2 роди, 1 родина).

3. Руйнація Каховського водосховища започаткувала глибокі перетворення техногенно трансформованої місцевості Нижнього Подніпров'я, які супроводжуються інтенсивними процесами природного відтворення степових і плавневого-острівних біотопів долини Дніпра. Не менш інтенсивно відбувається і їх освоєння тваринами, що активно розселяються в новітній лісоплавневій арені та формують там первинні угруповання, динаміка і напрям розвитку яких поки що не піддаються детальному прогнозу.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з деталізацією видового складу теріофауни та оцінкою екологічної ролі її складових у сучасному агроландшафті, який вже набув богарного типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про створення Національного природного парку «Кам'янська Січ». Указ Президента України №140 (2019). (Україна). URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1402019-26530>.
2. Білоус, Л. Ф. (2020). *Біогеографія*. Київ: Вид. КНУ імені Тараса Шевченка.
3. Бажан, О. (2023). Каховське водосховище: історія створення та наслідки. *Краснзнавство*, 3–4, 147–154.
4. Wilkinson, M., Dumontier, M., & Aalbersberg, I. J. (2016). The FAIR Guiding Principles for Scientific Data Management and Stewardship. *Scientific Data*, 3(1), 1–9. DOI: <https://doi.org/10.1038/sdata.2016.18>.
5. Геродот, & Білецький, А. (Пер.). (1993). *Історії в дев'яти книгах: Кн. IV. Мельпомена*. Київ: Наукова думка.
6. Nordmann, A. (1840). *Observations sur la Faune Pontique. Mammalia. Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée*. Paris.
7. Шарлемань, М. (1920). *Звірі України. Короткий порадник до визначання, збирання і спостереження ссавців (Mammalia) України*. Київ: Всеукр. кооп. видавн. союз (Вукоопспілка).
8. Барабаш-Никифоров, І. І. (1928). *Нариси фауни степової Наддніпрянщини*. Дніпропетровськ: Держ. видав. України.
9. Зубко, Я. П. (1940). Фауна ссавців Нижнього Дніпра. *Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту*, 4, 49–87.
10. Шарлемань, М. В. (1936). *Зоогеографія УРСР*. Київ: Вид-во АН УРСР.
11. Рашевська, Г. В. (2018). *Гризуни зональних ландшафтів Правобережного степу України: видовий склад, поширення і чисельність* [Дис. канд. біол. наук, Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України]. Київ.
12. Коробченко, М., Загороднюк, І., & Редінов, К. (2014). Огляд поширення та морфометричні

- особливості сліпачка *Ellobius talpinus* (Arvicolidae) у регіоні Нижнього Подніпров'я (Україна). *Proceedings of the Theriological School*, 12, 89–101.
13. Наконечний, І., Скорик, С., & Ходосовцева, Ю. (2021). Екологічна специфіка середовища існування сліпачка звичайного *Ellobius talpinus* у НПП «Кам'янська Січ» (2020). *Theriologia Ukrainica*, 22, 26–31.
 14. Мерзлікін, І. (2019) Рідкісні види гризунів на фрагментарних степових ділянках Правобережного Нижнього Подніпров'я: Нові знахідки. *Theriologia Ukrainica*, 18, 133–136.
 15. Херсон. Український гідрометеорологічний центр державної служби України з надзвичайних ситуацій. URL: <https://www.meteo.gov.ua/>.
 16. Сорокіна, Л. Ю. (2019). Єдина класифікація природних і антропогенно змінених ландшафтних комплексів. Київ: Вид-во «Сталь».
 17. Загороднюк, І., & Харчук, С. (2020). Список ссавців України 2020: доповнення та уточнення. *Theriologia Ukrainica*, 20, 10–28.
 18. Цибуленко, Г., & Цибуленко, Л. (2015). Аграрна криза на тлі екологічної катастрофи в Херсонській губернії на початку XX століття. *Scriptorium nostrum*, 3, 107–124.
 19. Мигулін, О. О. (1938). *Звірі УРСР (матеріали до фауни)*. Київ: Вид-во АН УРСР.
 20. Сокур, І. Т. (1961). *Історичні зміни та використання фауни ссавців України*. Київ: Вид-во АН УРСР.
 21. Наконечний, І. В., & Серебряков, В. В. (2013). *Збудники природно-осередкових інфекцій в екосистемах Півдня України*. Київ: КНУ ім. Тараса Шевченка.

Стаття надійшла до редакції журналу 11.02.2025
